

İSLAM AĞAYEV

**TARİXİ YADDAŞIMIZIN
BÖYÜK YADİGARI**

*(«Molla Nəsrəddin» satira jurnalının
100 illiyi)*

BŞU-nun elmi xidmətə
məzəklən... / Ağayev
14/11-07.

Bakı – «Elm» - 2006

461
+A34

Redaktoru: **Bəkir Nəbiyev**
akademik

İslam Ağayev. Tarixi yaddaşımızın
böyük yadigarı. Bakı, "Elm", 2006, 56 s.

ISBN 5-8066-1727-0

4603000000
655 (07) - 2006

255592

© «Elm» nəşriyyatı, 2006

Aprəl ayının 7-də nəşrinin 100 illiyi tamam olan «Molla Nəsrəddin» satira jurnalı Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ədəbi-ictimai fikrinin nadir, yaddaqalan hadisələrindən biridir. Yüzdəyüzdən bəri ümumbəşəri ideallar uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri «Molla Nəsrəddin» timsalında özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur, milli ədəbi-bədii fikrimizə ilk dəfə olaraq professional səviyyədə satirik publisistika, nəsr, satirik poeziya, satirik qrafika kimi yaradıcılıq növlərini gətirir. «Molla Nəsrəddin»in yaranması ilə Azərbaycanda «Mollanəsrəddinçilər» adı ilə məşhur olan realist ədəbi məktəbin əsası qoyulur.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı Azərbaycan ictimai fikri tarixində ilk dəfə olaraq XIX əsr milli dövrü mətbuatımızın banisi «Əkinçi» qəzetinin ondan sonra nəşr olunan «Ziya», «Ziyayı-Qafaziyyə», «Kəşkül» XX əsrdə «Şərqi-Rus», «Həyat», «Hümmət», «Təkamül» və «Yoldaş» kimi müxtəlif yönlü ictimai təbliğat orqanlarının ən qabaqcıl ideallarını özündə birləşdirib, ümumxalq tribunasına çevrir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı insanın insan tərəfindən istismarına, milli və irqi ayrı-seçkiliyə, müstəmləkəçiliyə, dini cəhalətə, köhnə adət və ənənələrə qarşı amansız mübarizə aparmasına, daim xalq mənafeyini müdafiə etməsinə görə oxucular tərəfindən sevilirdi. Onun meydana çıxması hansı bir təsadüfünə nəticəsi deyildir. Bu jurnalın təbliğ etdiyi ideyalar əslində Azərbaycan ədəbi ictimai fikrinin bütün tarixi boyu hazır-

lanmış, xüsusən böyük maarifçi, mütəfəkkir M.F.Axundovun ədəbi-bədii və ictimai-siyasi təlimi ilə bağlı olmuşdur. Feodalizmin vaxtı keçmiş həyat tərzinə qarşı çevrilmiş bu ideyalar XX əsrin ilk illərində Azərbaycanda meydana çıxan yeni ictimai-siyasi oyanış dövrünün məsələləri ilə zənginləşmişdir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı milli ictimai zəminin tarixi ənənələri ilə nə qədər dərindən bağlı olsa da, o, birinci rus inqilabı dövrünün məfkurə orqanı idi. C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, «Molla Nəsrəddin»i zəmanə özü yaratmışdı.

Məlum olduğu kimi birinci rus inqilabı təkçə «Molla Nəsrəddin» jurnalını yaratmamışdır. Bu inqilabın siyasi azadlıqları o zamankı Azərbaycan ictimai həyatının ən müxtəlif təbəqələrinin mənafeyini ifadə edən onlarca qəzet və jurnalı meydana gətirmişdi. Lakin bu mətbuat orqanları içərisində xalqın məhəbbətini qazananların sayı heç də çox deyildi. «Molla Nəsrəddin»in təxminən 25 il ömür sürməsinə və Azərbaycan xalqının ictimai mübarizə tarixində şanlı yer tuta bilməsinə başlıca səbəb hər şeydən əvvəl onun uğrunda mübarizə apardığı böyük ideyalar idi.

1906-cı ilin 7 aprelində Tiflisdə dünyaya göz açan «Molla Nəsrəddin» jurnalının redaktoru və naşiri böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə idi. «Molla Nəsrəddin»ə qədər Azərbaycan kəndinin müxtəlif ictimai dərdlərindən bəhs edən «Danabaş kəndinin əhvalatları» (1894), «Poçt qutusu» (1904), kimi əsərlərin

müəllifi C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»ədək həm də bir publisist kimi müəyyən yaradıcılıq yolu keçmişdi. O, «Kavkazski raboçi listok», «Tiflisski listok», «Vozrojdenie» və «Kaspi» qəzetlərində çıxış etmiş, 1905-ci ildə «Şərqi-Rus» qəzetində redaktor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

«Molla Nəsrəddin» redaktorunun dünya görüşünün formalaşması Rusiya imperiyasının Bakı, Tiflis, Moskva, Peterburq kimi siyasi və mədəni mərkəzlərində baş verən antifeodal həyat tərzinə qarşı meydana çıxmış burjua-demokratik baxışların zəminində formalaşmışdır. Məlum olduğu kimi, 1905-ci il inqilabından sonra Rusiyada və Zaqafqaziyada dövrü mətbuat görünməmiş surətdə artdı. Xüsusilə ictimai nöqsanları kəskin tənqid edən satirik jurnalların nəşri mübarizə cəbhəsində fəallıq yaratdı. Peterburq, Moskva və imperiyanın digər mədəni mərkəzlərində «Zritel», «Signal», «Strelı», «Adskaya poçta», «Jupel» və s. bu kimi inqilab məfkurəli satirik jurnallar meydana çıxdı. Bu jurnalların cəsarətli çıxışları əzilən və məhkum edilən digər xalqların və millətlərin də satirik mətbuatının yaranmasında ciddi rol oynadı.

Dövrün gözüaçaq jurnalist və publisisti kimi C.Məmmədquluzadə bütün bunları görür, öz xalqının ictimai həyat tərzindəki nöqsanları tənqid etmək üçün nəşriyyat və mətbuat işləri ilə məşğul olmaq həvəsi ilə alovlanırdı. Onun hələ «Şərqi-Rus» qəzetindən yaxşı tanıdığı Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə «Şərqi-Rus» qəzetinin

mətbəəsini Naxçıvanlı tacir Məşədi Ələskər Bağirovun maddi köməyə ilə satın alması bu həvəsin, bu od-alovun nəticəsi idi. Mirzə Cəlil və Ömər Faiq bu mətbəəyə «Qeyrət» adı verdilər. «Qeyrət» mətbəəsində «Molla Nəsrəddin»in nəşrinə qədər onlarca kitab, inqilabi intibahnamə və vərəqələr nəşr edildi. Bunlar bir növ «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrinə hazırlıq idi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının həyat səhnəsinə qədəm qoyması və onun başında C.Məmmədquluzadə kimi açıq fikirli bir ziyalının durması azadlıq dostlarını ürəkdən sevindirmişdi. Məhz buna görə də çox çəkmədi ki, jurnalın ətrafında o zamanın onlarca mütərəqqi fikirli ziyalı, o cümlədən M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Qəm-küsar, Ə.Nəzmi, Ə.Razi, S.Mümtaz, və başqaları toplandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu yazıçıların çoxu ilə C.Məmmədquluzadə hələ «Şərqi-Rus» qəzetində işləyərkən tanış olmuşdu. Mövcud Azərbaycan həyatının müxtəlif eybəcərliklərinə qarşı mübarizə ideyalı həmin yazıçıları o zaman möhkəm tellərlə bir-birinə bağlamışdı. «Molla Nəsrəddin»in sonralar böyük ədəbi məktəb kimi təşəkkülündə onların böyük rolu oldu.

«Molla Nəsrəddin»i ümumxalq tribunası seçib, talelərini ona bağlayan yazıçıların böyük əksəriyyəti jurnalın nəşrinə qədər müəyyən yaradıcılıq yolu keçmişdi.

M.Ə.Sabirin 1905-ci ilin ortalarında «Həyat» qəzetində dərc etdirdiyi «Müsəlman və erməni

vətəndaşlarımıza» adlı şeri gələcək «Molla Nəsrəddin» jurnalında təbliğ ediləcək xalqlar dostluğu mövzusunun ilk parlaq nümunəsi idi. Çarizm birinci rus inqilabının azadlıq ideyalarından ehtiyat edib, Zaqafqaziya xalqları arasına milli ədavət saldığı bir vaxtda Sabir bu hadisəyə qarşı çıxaraq yazdı:

*İki yoldaş, iki qonşu bir vətəndə həmdiyar,
Əsrlərcə ömr edib, sülh içrə bulmuşkən qərar.
Fitneyi-iblisi-məlun oldu nəgəh aşikar...
Gör cəhalətdən nə şəklə düşdü vəzi-ruzigar!*¹

«Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti» şerində isə Sabir artıq cəmiyyətin ictimai eyiblərinin bir cəhətini deyil, az qala bütün mənzərəsini ifşa etməyə cəhd göstərir. Cəmiyyətin on iki müxtəlif zümrədən olan tiplərini öz dilləri ilə danışdırır, onların öz etirafları ilə ictimai eyibləri tənqid edir:

*Vəkil-həqsizə həqli deyib, bir çox günaha batmışam.
Həkim-Dərdi təşxis etməyib, qövm-əqrəbə
ağlatmışam.
Tacir-Mən həlal ilə hərəmi bir-birinə qatmışam.*²

və s.

Sabirin ədəbiyyata gətirdiyi bu mövzular əsərində «Molla Nəsrəddin» jurnalının ayrı-ayrı əbə-

---

¹ «Həyat», 1 iyul, 1905-ci il.

² Yənə orada, 10 fevral, 1906-cı il.

bi ictimai problemlərinin ilk parlaq qığılımları idi.

Ö.F.Nemanzadənin «Şərqi-Rus» qəzetində dərc etdiyi «Dərdimiz və dərmanımız» sərlöv-həli məqaləsində¹ xalqın ictimai tərəqqisi uğrunda mübarizə motivləri vardır. Maarifin, mədəniyyətin təbliği, keçmiş həyat tərzinin tənqidi məqalənin səciyyəvi cəhətlərindən idi.

Ə.Nəzmi özünün «Fələkdən giley», «Şikayət» və s. şerlərində ictimai bərabərsizliyin törətdiyi acı həqiqətləri təsvir edirdi. «Şərqi-Rus» qəzetində dərc olunan bir sıra məqalələrində isə ictimai tərəqqiyə mane olan fanatik dindarların ifşası verilirdi.²

M.S.Ordubadi «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşrinə qədər qələmə aldığı şerlərində Azərbaycan xalqının ictimai oyanışına mane olan məsələlərdən yazırdı. O, «Şərqi-Rus» qəzetinin nəşrə başlaması hadisəsinə həsr etdiyi şerində:

*Gözüm, dur xabi-qəflətdən çıxıb gün aşikar oldu,
Qaranlıq könlümün zülmət sədası zərnigar oldu,³ -*

misraları ilə xalqın ictimai-mədəni tərəqqisi uğrunda arzularını ifadə edirdi. M.S.Ordubadi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şerində epiqonsu qəzəl-qəsidə ədəbiyyatının törətdiyi eybəcərlik-

---

¹ «Şərqi-Rus», 9 aprel, 1904-cü il.

² Yenə orada, 23 sentyabr, 1904-cü il.

³ Yenə orada, 13 iyun, 1903-cü il.

ləri gələcək «Molla Nəsrəddin» ədəbi-estetik prinsiplərindən rədd edirdi:

*Deyin ol şairə, çox da çürütmə Qeysü Fərhadı,
Olar səhranişin olmuşlar eyni səfahətdən.
Səni haqq əl çək, ol bikəslərin əzmi-rəmindən
Bu xəlqi boşla getsin, qıl həzər ruzi-qiyamətdən
Min ildir eylədüz məxluqi lüquyat ilə məşğul,
Necə bu milləti-biçarə çıxsın ziri-töhmətdən?*¹

«Molla Nəsrəddin»in ən fəal şairlərindən biri olmuş Əluqulu Qəmküsar yaşadığı mühitin ictimai haqsızlıqlarından şikayətli olduğunu:

*Dinəndə yandı dilim,
Dinməyəndə dil yandı.
Nə dərdi gizlədə bildim,
Nə aşikar eylədim –*

misrasında ifadə edirdi.² Onun «Şərqi-Rus» qəzetinin səhifələrində dərc edilmiş ayrı-ayrı publisist yazılarında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda hökm sürməkdə olan dini-fanatizm bəlasına qarşı nifrət vardır.

Ə.Haqqverdiyev də «Molla Nəsrəddin»ə qədər dramaturq kimi səmərəli yaradıcılıq yolu keçmiş, özünün «Dağılan tifaq», «Bəxtsiz cavan» və başqa əsərlərində Azərbaycan ictimai mühitinin yüz illərdən bəri davam edən nöqsanlarını tənqid atəşinə tutmuşdu.

---

¹ «Şərqi-Rus», 14 dekabr, 1903-cü il.

² Yəne orada, 28 dekabr, 1904-cü il.

M.F.Axundov ideyalarının zəminində tərbiyə tapmış bu yazıçılar «Molla Nəsrəddin»in meydana çıxması ilə özlərinin milli oyanış yolunda böyük tarixlərini başladılar. «Molla Nəsrəddin» onların yaradıcılığını təkcə yeni istiqamətə salmaqla kifayətlənmədi, eyni zamanda yeni zəmanəyə müvafiq ədəbi üslub və mübariz janrlarla silahlandırdı.

«Molla Nəsrəddin» üzərində aparılan müşahidələr və tədqiqatlar göstərir ki, jurnalın əsas yazılarını C.Məmmədquluzadə şəxsən özü yazmış, onun həm ideya, həm də ədəbi-publisist janr baxımından simasını özü müəyyənləşdirmişdir. Jurnalın 1906-cı ildə çıxan birinci ömrəsinə diqqət yetirək. Bu nömrədə jurnalın təxminən bütün gələcək mübarizə proqramı verilmişdir. «Molla Nəsrəddin»in nəsihətləri» sərlövhəli parçada - «Məktublarınızı elə dildə yazınız ki, bir dənə türk kəlməsi olmasın» – sözləri ilə C.Məmmədquluzadə xalqın milli varlığının ən ümdə əlaməti olan ana dilinin əsrin mürtəce qüvvələrinin təqibindən qorumaq zərurətini meydana atmışdı. «Peterburq. 30 mart – Rusiya məmləkəti sakitlikdir, qurd quzu ilə otlayır!» – satirik xəbərində «Molla Nəsrəddin» çarizmi lərzəyə salan 1905-ci il inqilabının milli azadlıq mübarizəsinə nə cür təkan verdiyini göstərirdi. «Bu nə sirrdir ki, xalqlar arasında ədavət düşən kimi hökumət əskərləri elə şiddətli azara mübtəla oldular ki, təbiblər onların çölə çıxmasını rəva görmürdülər» - xəbərində çarizmin xalqlar arasına saldığı milli ziddiyyət siya-

səti ifşa olunurdu. «Olacağa çarə yoxdur, qoy hər nə olacaq olsun» – atalar sözü ilə jurnal 1905-ci il inqilabının siyasi hadisələri dövründə xalqı ictimai ətalətdən ayılmağa çağırırdı. «Ata və arvada etibar etmə hər ikisini qat tövləyə və qapısını bağla» – satirik nəsihətində isə «Molla Nəsrəddin» qadın azadlığı məsələsini meydana atmışdı.

Jurnal Azərbaycan xalqının yüz illərdən bəri mübtəla olduğu dərdləri belə ifadə edirdi: «...Nə bilim, bu nədir – torpaq məsələsi, bu nədir – əməllər acdırlar, kəndlilər torpaqsızdırlar, kəndlilər şkolsuzdular. Viran olub vətənimiz, elimiz, itib gedib dinimiz, həm dilimiz, əzilib əngimiz, sınıb belimiz»¹.

Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında zəhmətkeş xalqın taleyi, bir qarın çörəyə möhtac olan Bakı fəhlələrinin faciəli həyatı, minlərcə Azərbaycan kəndlisinin ağır güzəranı başlıca mövzuya çevrilmişdi. C.Məmmədquluzadənin Bakı fəhlələrinə müraciətlə yazdığı aşağıdakı sözlər bu cəhətdən diqqəti cəlb edir: «A qardaşlar, axır bir deyiniz görüm, mənə nə vecimə ki, səhərlər saat altıda kantora gəlib, axşam saat onda azad olursunuz? Dəxi mən nə edim ki, sizin müsəlman xozeynləriniz cümə günləri də sizi qatırlar kantora, qapıları bağlayır və lampa işığına sizi işlədib Allah yaradan günə sizi həsrət qoyurlar»². «Molla Nəsrəddin» 1906-cı ildə çıxan 19-cu nömrəsində «Cəmi yerlər gərək rəncbərlərdən alınsın, ha-

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 41.

² Yəne orada. 1906, № 7.

kimlərə verilsin!» - sözləri ilə əslində kəndli məsələsinə olan münasibətini elan etmişdi. Jurnal ictimai ədalət şüarını cəsarətlə irəli sürürdü. O qəti şəkildə yazırdı: «Rəiyyət ilə mülkədar və bəy gerek bərabər ola. Vəssalam. Elə bizim də sözümüz budur və bu sözdən qaçan namərddir»¹.

«Molla Nəsrəddin» o dövr üçün son dərəcə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən: «hətta biz bunu da deyirik ki, bəlkə hamısından yaxşı o olardı ki, millətlərin hamısı qardaş kimi bayramları bir yerdə saxlayaydılar»². – sözləri bu cəhətdən diqqətəlayiq idi.

C.Məmmədquluzadə geniş xalq kütlələrinin öz insanlıq hüquqları uğrunda müdafiəyə çağırır, bu işdə xalqın öz müstəbidlərinə qaşşı mübarizədə birləşməsinə vacib bilirdi: «Ey həmsərilər, ey mənə kağız göndərən 30 nəfər həmsəri, açın qulağınızı və görün mən sizə nə deyirəm... Əgər istəyirsiniz ki, sizi də adam hesab eləyib məclislərə qoysunlar, gerek mənim bir neçə vəsiyyətimə əməl eləyəsiniz: Əvvələn, gerek bir-birinizlə əl-ələ verəsiniz, yəni Məhəmmələli gerek yapışsın Həsənin əlindən, Həsən-Kərbəlayı Qasımın əlindən, Kərbəlayı Qasım-Usta Cəfərin əlindən Usta Cəfər-Məşədi Haqverdinin əlindən. Xülasə, cəmi həmsərilər gerek yapışsınlar bir-birinin əlindən və birləşsınlər»³.

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 36.

² Yenə orada, 1908, № 1.

³ Yenə orada, 1907, № 3.

Jurnalın tarixi xidməti hər şeydən əvvəl onun zəhmətkeş xalq kütlələrinin mənafeyini müdafiə etməsində, bu kütlələr ilə istismarçı siniflər arasındakı barışmaz münasibətləri yaxşı görə bilməsində idi. Jurnal özünü Azərbaycan xalqının milli taleyini müdafiə edənlər kimi tanıdan burjuva ağalara, bəy, xan, üləmə və ziyalılara düşməncəsinə baxırdı. Bu zümrələrin ikiüzlülüynü, çarizmə satıldığını ifşa edərək yazırdı: «Hər kəs istəsə, mən mərc gələrəm ki, tamam Qafqazda məscidlərə doluşub, başlarına vuran müsəlman qardaşların cəmisini bir günün içində özgə bir dinə çöndərmək mümkündür. Bundan ötrü lazımdır yüz nəfər bəyi siyahı eləyib, hərəsinə bir medal paylamaq, yüz nəfər mollaya qazılıq yeri vermək və yüz nəfər dövlətli hacını yaranal eləmək və bu 300 nəfər adamı borclu eləmək ki, bir günün içində cəmi Qafqaz müsəlmanlarını özgə bir dinə çöndərsinlər.

Bundan asan bir şey yoxdur»¹.

«Molla Nəsrəddin» milli mənləkdən uzaq olan bu ziyalıların xalq ilə heç bir əlaqəsi olmadığını göstərirdi. C.Məmmədquluzadə yazırdı ki, indi meydana çıxan yazıçıların «bir parası xalqa elə yağlı dillər və sözlər ilə yaranır ki, heç mərsiyəxanlar da o sözləri bacarmazlar. Bir para adamlar qələm əllərinə alan kimi yalandan başlayır: «Ay mənim yaxşı millətim! Qadan alım, ay mənim millətim! Nə qədər canım sağdır – hazıram sənə

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1909, № 51.

canımı fəda edəm, ay mənim gözəl millətim! Ay millətlərin padşahı millətim!»¹.

«Molla Nəsrəddin» vətəni, xalqı tək cə daxildən əzən irticaya qarşı deyil, eyni cəsarətlə beynəlxalq aləmdən göstərilən təzyiq və təqiblərə qarşı da cəsarətlə çıxırdı. O, beynəlxalq imperializmin milli-müstəmləkəçilik siyasətinin daxili mənasını eyni aydınlıqla görürdü. Min kilometrərlə uzaqlardan gələn və özlərini geridə qalmış xalqların himayəçisi adlandırılan yadellilərə qarşı «Molla Nəsrəddin» səhifələrində onlarca yazıya və rəsmə rast gəlmək olar. Özünün «Həqiqət» adlı yazısında jurnal Amerika imperializminin milli-müstəmləkəçilik niyyətlərini bu cür ifşa edirdi:

«Əzizim amerikalı, indi buyur görək nə məqsədlə bizim məmləkətə gəlibsən? Bura hara, Amerika hara? Amerikadan bura 25 aylıq yoldur. İndi buyur görək nə məqsədlə dünyanın o başından bu başına gəlibsən? Mənim yəqinimdir ki, sən xəyalında bir biclik var. Məsələn, ya bu qəsd ilə gəlibsən ki, biz biçərə müsəlmanları tovlayıb axırda imtiyaz sahibi olasan və bizi fəhlə kimi işlədib, bizim öz əlimizlə qazandıığımız pulları doldurasan cibinə və axırda da İsfahan xalılarında, Buxara dərilərindən, Naxçıvan cicimlərindən, Şamaxı şallarından və Tehran Şirixurşidlərindən bir yük tutub vətəninə sovqat aparasan və gedib Amerikada bir kitab yazasan və həmin kitabda mollalarımızı tərifləyəsən».²

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 46.

² Yəne orada, 1907, № 13.

Jurnal xalqı imperializmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı ayıq gözlə baxmağa, öz milli birliyini qoruyub saxlamağa çağırırdı. Azərbaycan dilinin yad ünsürlərdən qorunub saxlanması ətrafında jurnalın apardığı çox geniş ədəbi mübarizənin böyük mənası məhz bu məqsədlə bağlı idi.

«Molla Nəsrəddin»i dövrün ən müasir inqilabi məsələləri ilə yanaşı Azərbaycan xalqının min illərdən bəri davam edib gələn dərdləri də düşündürürdü. Bu dərdlər içərisində dini-fanatizm daha dəhşətli idi.

Bu fikrini xalqa çatdırmaq üçün C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»in birinci nömrəsinin üz qabığında öz həmvətənlərini yatmış vəziyyətdə göstərən bir rəsm çəkdirib dərc etdirmişdir. C.Məmmədquluzadə göstərirdi ki, dövrün hakimləri xalqı təkcə ictimai-iqtisadi cəhətdən deyil, mənəvi cəhətdən də müti hala salmışdır. Bu məsələyə işarə edərək yazırdı: «Heç bir insaf əhli bunu inkar edə bilməz ki, millətlər içində heç bir millət allaha ibadət və böyüklərə itaət etməkdə müsəlman millətlərinə bərabər deyil və ola bilməz»¹.

Mollanəsrəddinçilərin dini fanatizmə qarşı mübarizəsi öz dövrünə görə misli-bərabəri olmayan bir hünər idi. Bu mübarizə üstündə onlar həmişə şiddətli təqiblərə düşər olurdular. Mollanəsrəddinçilərin nəzərində dini – fanatik görüşlərə qarşı mübarizə böyük siyasi əhəmiyyətə malik

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 9.

idi. Onların nəzərində fanatizm xalqın ictimai mübarizə şüurunu öldürən bir qüvvə idi. Buna görə də onlar çox vaxt xalqı ictimai zülmə qarşı mübarizəyə çağırmaqdan əvvəl bu bəlanın təsirindən qurtarmaq istəyirdilər. Jurnalın ideya rəhbəri C.Məmmədquluzadə yazırdı: «Gah vaxt olubdur ki, bəzilər bizdən soruşublar ki, nə səbəbə siyasətdən, dumadan, hüquqdan, hürriyyətdən və müsavatsızlıqdan çoxluca bəhs eləmirik. Amma bizdən bunu soruşan ağalardan təvəqqü edirik bizə cavab versinlər görək, aya mümkündürmü vəbanı dayandırmaq üçün 43 qoyun kəsən bir millətə, bir cahil lotunu özünə haşa, allah bilən bir camaata həmişə dumadan və siyasətdən bəhs etmək?

Biz belə qanıq ki, xəyal, fikir və əqidə düzəlməzsə, fəel heç vaxt düzəlməz; o səbəbə ki, ikinci birincilərə tabedir»¹.

Mollanəsredinçilər dini-fanatizmin İran, Orta Asiya, Türkiyə, Bolqaboyu xalqlarının da milli müqəddaratında böyük ictimai bəla olduğunu göstərirdilər. Bu cəhətdən onların dini-fanatizmə qarşı apardıqları mübarizələri, özünün ictimai məzmunu ilə M.F.Axundovun XIX əsrin birinci yarısında «Şərqi despotizmi»nə qarşı başladığı mübarizənin davamı və inkişafı idi. Mollanəsredinçilər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, bir çox din xadimləri xalqa deyil, hər şeydən əvvəl bir ovuc istismarçıya qulluq göstərən adamlardır.

---

¹ «Molla Nəsredin», 1907, № 36.

Mollanəsrəddinçilər qadın əsərətinin başlıca səbəbini onların savadsızlığında görürdülər. C.Məmmədquluzadə yazırdı: «Elə ki, qızlarımız elimli və tərbiyəli olub, öz qədrələrini bildilər, onda özləri bilərlər ki, necə rəftar eləsinlər»¹.

C.Məmmədquluzadə qadına münasibətini təkcə əsərləri ilə deyil, şəxsi həyatı timsalında da təbliğ edirdi. Yazıçının o zamanın qabaqcıl fikirli qadınlarından olan Həmidə xanım Cavanşir ilə evlənməsi, sonralar Qarabağın Kəhrizli kəndində məktəb açıb, oğlanlarla yanaşı qızlara da dərs deməsi bu arzulardan irəli gəlirdi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının ideoloji məfkurə orqanı kimi tarixi xidməti onda idi ki, ağır senzura şəraitində zamanın ən kəskin, zəruri hadisələrinə operativ şəkildə cavab verirdi. Bu xüsusiyyətini jurnal bütün varlığı ərzində mühafizə edə bilmişdi. Rus-yapon müharibəsi, Birinci rus inqilabı, çarizmin inqilabçı kütlələri aldatmaq üçün əl atdığı Duma oyunları və milli ədavətlər, Balkan hadisələri, Birinci dünya müharibəsi, 1917-ci il fevral burjua inqilabı və sairə «Molla Nəsrəddin»in qələmə aldığı və zamanın qabaqcıl münasibətləri baxımından qiymətləndirdiyi hadisələr idi.

Xalq «Molla Nəsrəddin»i bir də ona görə sevir ki, o bütün fəaliyyəti ərzində öz tənqidində həqiqət meyarına düzgün əməl edirdi. Təsadüfi hallarda tənqidində səhvlərə yol verdikdə böyük

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 20.

255592

səmimiyyət hissilə öz oxucusundan üzrxahlıq istəyirdi. Jurnal yazırdı: «Tuf, o kəslərə ki, şəxsi-qərəzləri tutan vaxt qələmi mürəkkəbə batırıb mətbuat aləmini iftira və böhtan ilə mündarlamadan xəcalət çəkmirlər».¹

Həqiqət xatirinə yazmaq, xalqa təmənnasız xidmət etmək nollanəsreddinçilərin başlıca məqsədi idi. C.Məmmədquluzadə jurnalın 1907-ci il 17-ci nömrəsində «İdarədən, oxucularımıza» sərlövhəsilə yazırdı: «Molla Nəsrəddin»in əlli altı nüsxəsini diqqətlə oxuyanlar bilirlər ki, bir söz ilə də işarə etməmişik ki, bizim pula ehtiyaclığımız var». Bax, «Molla Nəsrəddin» həyata bu ideyalarla çıxmış, mübarizəsində bu məslək yolunu tutmuşdu.

Mollanəsreddinçiləri təkcə xalqa nə demək sualı deyil, həm də sözü nə cür demək məsələsi də düşündürürdü. Buna görə də onlar öz əsərlərini sadə danışiq tərzində, geniş xalq kütlələrinin başa düşəcəyi bir dildə yazmağı lazım bildilər. Onlar bu fikirlərində yanılmadılar. C.Məmmədquluzadənin «Molla Nəsrəddin»in ilk nömrəsindəki «Tiflis 7 aprel» sərlövhəli proqram səciyyəli yazısı bunu açıq şəkildə göstərdi. «Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələrlə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünki

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1909, № 33. (Bax: «İdarədən», s. 7-8.)

hükəməlar buyurublar: «Sözünü ol kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər...». Məhz bu sətirlərin ilk təəssüratı ilə «Molla Nəsrəddin» özünü dövrünün geniş oxucu kütlələrinə sevdirdi. C.Məmməd-quluzadə sadə dildə yazmağı o dövrün qəliz ərəb, fars tərkibləri ilə yazan mühərrirləri qarşısına da ciddi tələb kimi qoydu. O belələrinə tənə ilə deyirdi: «İndi qələmnən təşəxxüs satmaq vaxtı deyil! İndi müsəlman qardaşlar sizdən xəbər gözləyir ki, sadə yazı vasitəsilə müsəlman qardaşlarımıza xidmət edəsiniz»¹.

«Molla Nəsrəddin»in müəllifi olmaq istəyənlərin hamısı bu çağırışın təsiri altına düşdü. M.S.Ordubadı, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.Razi və bir sıra başqa müəlliflər C.Məmmədquluzadə üslubunda özlərinin ilk əsərlərini yazmağa başladılar.

Mollanəsrəddinçilər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında kəskin ideoloji mübarizələrin gətirdiyi bir vaxtda kiçik və fəal satirik janrlara daha böyük əhəmiyyət verirdilər. Jurnalda müxtəlif rubrikalar altında gülməli xəbərlər verilir. «Bilməli xəbərlər», «İçəri xəbərlər», «Məzəli xəbərlər», «Teleqraf xəbərləri», «Qafqaz xəbərləri», «Ticarət və ekonomi xəbərlər» başlıqları altında yüzlərlə yazı dərc edilirdi. İmzasız çıxan və həcmcə bir neçə sətirdən ibarət olan bu yazılar böyük təsir gücünə malik idi, az-savadlı oxucuları belə ilk baxışdan ələ alırdı.

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1911, № 28.

Mollanəsərəddinçilər bu kiçik xəbərləri işləyərkən xalq yaradıcılığının imkanlarından geniş istifadə edirdilər. Atalar sözü, tapmaca, bayatı, müəmma və s. «Molla Nəsərəddin» səhifələrində yeni məzmun kəsb edir, ictimai mübarizənin kəskin silahına çevrilirdi.

«Molla Nəsərəddin» jurnalının tarixi-ictimai mübarizəsində onun satirasının rəngarəng mənzərəsini görmək üçün bir neçə yazını nəzərdən keçirək: *Satirik sual*: «Bir qabdan ki, sünniməzhəb su içə, o qabdan şiəməzhəb su içə bilər ya xeyir? O qabı yuyub təmizləmək lazımdır, ya yox?»¹.

Atalar sözü: - «Ölmə eşşəyim, ölmə, yaz gələr hürriyyət bitər».

Satirik sual-cavab: - «Kərbəlayi Həsən utanmırsan, qızarmırsan, ayaqyalın, tumançaq və başıaçıq çıxırsan küçəyə?

-Vallah, utanmağına utanıram, amma qorxuram qızaram, qrodovoylar tutub apararlar, qatalar dama ki, rəngim qırmızıdır»².

Jurnalın qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq janrlar da dəyişilirdi. Hətta, yeri gələndə mətbuat xülasəsi janrından da satirik məqsəd üçün istifadə olunurdu. C.Cəmmədquluzadənin «Molla Nəsərəddin», «Cırcırma», «Dəli», «Lağ-lağı» və başqa imzalarla, habelə imzasız dərc etdirdiyi onlarca mətbuat xülasəsində mürtəce mətbuat orqanlarının xalqa zidd təbliğatı alt-üst edilirdi. «Qazancımız» sərlövhəli məqaləsi ilə

---

¹ «Molla Nəsərəddin», 1906, № 1.

² Yənə orada, 1906, № 4.

C.Məmmədquluzadə satiranın «hesabat» janrının nümunəsini yaratmışdır. Burada ədib «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1906-cı ildə tənqid etdiyi hadisələri yenidən yada salır, əslində bunları bir də döyəcəlyirdi: «Aşkardı ki, hər iş sahibi ilin axırında çotka və dəftərləri qoyar qabağına və başlar hesab etməyə ki, görsün qazancı nə olub və zərəri nə olub. Mən də bir həftə bundan irəli yoldaşlarımı yığdım başıma, qapıları örtük və başladıq hesab görməyi... Bəli, doqquz ayın müddətində otuz doqquz nömrə məcmuə çıxartmışıq və bu otuz doqquz nömrənin içində yüz otuz doqquz çaxırıçən piyan, yəni bədməst müsəlman şəkli çəkmişik və bu şəkilləri çəkmək cəhətindən min doqquz yüz doxsan doqquz mollanı özümüzdən incitmişik...»¹

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalında XX əsr Azərbaycan felyetonunun ən gözəl nümunələrini vermişdir. Siyasi əhəmiyyəti, müasirliyi, dil və ifadə sadəliyi, satirik kəskinliyi ilə seçilən bu felyetonlarda çox zaman, nüfuzlu şəxsiyyətlərdən söhbət gedirdi. «Lisan bəlası»nda² mütilik təlimini təbliğ edən ruhənilər, «Bizim obrazavonnılar»da³ əslnəcəbətini danan nankor ziyalılar, «Leontiyev»⁴ felyetonunda Azərbaycanda çarizmin milli-müs-

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 1.

² Yənə orada, 1906, № 1.

³ Yənə orada, № 2.

⁴ Yənə orada, 1907, № 11

təmləkəçilik siyasətini yayan çinovnikin mür-təcə fəaliyyəti ifşa edilmişdi.

«Molla Nəsrəddin»in ədəbi-ictimai müba-rizəsində ciddi mübahisə üsulundan da yeri düşdükcə bacarıqla faydalanır, inkaredilməz faktlardan və güclü məntiqi mühakimələrdən istifadə yolu ilə dövrünün ən kəskin mübahi-sələrində qalib gəlirdi. Məsələn, 1907-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalının qadın azadlığı ətrafında qaldırdığı ictimai müzakirələr şiddətli təqiblərə düşər olduğu vaxt C.Məmmədqu-luzadə məhz fəal mübahisə üsuluna müraciət edirdi. «Erməni və müsəlman övrətləri»¹, «Qafqaz şeyxül-islamına iki dənə açıq mək-tub»² və bir sıra başqa əsərlərində C.Məmməd-quluzadənin din xadimlərilə apardığı mübahi-sələr bu cəhətdən daha güclü ictimai təsir gü-cünə malik idi. Birinci məqaləsində ədib «Bu-dur «Quran», budur meydan!» deyib din tarixi-nə bələd bir alim kimi öz rəqiblərini inkare-dilməz faktlar qarşısında saxlayır. İkinci mə-qaləsində isə hətta şeyxül-islamı şəriəti poz-maqda təqsirləndirirdi.

C.Məmmədquluzadənin bütün bu rəngarəng janr və üslublu əsərləri XX əsr Azərbaycan publisistikasının parlaq nümunələri idi.

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» üçün kiçik həcmli satirik hekayənin də bir sıra maraqlı nümunələrini yaratdı. Onun

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1907, № 20.

² Yənə orada, 1907, № 22.

1906-cı ilin ilk nömrələrində çıxmış hekayələrinin təsiri altında Ə.Haqverdiyevin «Bomba» hekayəsi yarandı. Sonralar bu ənənənin davamı olaraq jurnalda digər molla-nəsrəddinçilərin kiçik həcmli satirik hekayələri dərc edildi.

C.Məmmədquluzadənin yazılarının, istər kiçik, istərsə də böyük həcmdə olsun hamısının məğzində güclü həyat həqiqəti var. Müasir cəmiyyətin çox rəngarəng hadisələrini əhatə edə bilmək, ümumiləşdirmək, eyni zamanda onları öz ünvanı ilə nişan verməkdə C.Məmmədquluzadə böyük bacarıq və istedad sahibi idi.

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»in nəsr və publisistika məktəbini təşkil edərək öz qələm dostlarına obrazlı yazmağın, şərti işarələrdən, rəmzlərdən istifadə etməyin üsullarını başa salırdı.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı öz üslubu barədə müntəzəm olaraq yazıçılara məsləhətlər verirdi. Belə məsləhətlərin birində oxuyuruq: «Borçalı mahalında «Şikayətçiyə»: yazdıqların düz, amma «Molla Nəsrəddin» sayığı yazılmayıb, gümanımız budur ki, ləfzlərin bir parasını rəndələyib özgə qəzetlərə göndərəsiniz çap olunsun»¹.

«Molla Nəsrəddin»in öz nəşrinin ilk dövründə jurnalın publisistika məktəbinin təşəkkülündə böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Jurnalın ideyalarını bəyənən, onun yolu ilə getmək is-

---

¹ «Molla Nəsrəddin», 1908, « 15.